

W kierunku przemiany wewnętrznej. Refleksja jako biograficzny punkt zwrotny

Abstrakt: W artykule autorka podjęła problematykę refleksji pojmowanej jako refleksja naukowa (nad określonym zagadnieniem), refleksja krytyczna oraz autorefleksja prowadząca do samopoznania i autokorekty, czyli przemiany wewnętrznej. Ukazała znaczenie refleksji w rozwoju filo- i ontogenetycznym człowieka, modyfikacji jego zachowania, a zwłaszcza w prawidłowym procesie edukacyjnym. Analiza pojęcia refleksji, obowiązującego w naukach humanistycznych i społecznych, doprowadziła do wykazania różnic między refleksją a myśleniem, kontemplacją, introspekcją oraz koncentracją uwagi. Autorka zaakcentowała również współczesny problem niedoborów refleksyjności (ujmowanej jako dyspozycja psychiczna), związany m.in. z ekspansją technologii informatycznych, zakłóceniami harmonii emocjonalnej, moralnej, duchowej dzieci, młodzieży i dorosłych, a także nieumiejętnością korzystania z dorobku kulturowego. Dostrzegając konieczność przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom, zaprezentowała autorską propozycję kształtowania refleksyjności wychowanków/podopiecznych/uczniów w środowisku rodzinnym i instytucjonalnym.

Słowa kluczowe: autokorekta, autorefleksja, proces edukacyjny, przemiana wewnętrzna, refleksja, refleksyjność, samopoznanie

Wprowadzenie

Nie sposób analizować zagadnienia refleksji bez wskazania jej znaczenia (i funkcji) oraz etapów w rozwoju człowieka, czy bez odróżnienia jej od myślenia, świadomości, zastanowienia, introspekcji, autoanalizy, koncentracji uwagi, kontemplacji (i medytacji), wyobrażeń, przekonań. Warto w tym miejscu zaakcentować fakt, który może okazać się pomocny w wyodrębnieniu podobieństw i różnic między refleksją a wyliczonymi procesami, że refleksja może przebiegać w dwóch kierunkach: zostać skierowana na *ja* (autorefleksja) bądź na otoczenie (w paradygmacie klasycznym), zarówno materialne, jak i niematerialne. Tę cechę refleksji określa się terminem *samozwrotność*, i jej właśnie zawdzięcza się zapoczątkowanie refleksji.

Fakt ten wydaje się znaczący również w ujawnieniu istoty refleksji pojmowanej nie tylko jako proces poznawczej samoregulacji zachowania (za pośrednictwem monitorowania własnego myślenia) czy proces adaptacyjny, lecz także postawę gotowości bądź otwartości na zmianę, zwłaszcza w odniesieniu do zmiany samego siebie. Człowiek bowiem podejmuje refleksję nad sobą wówczas, gdy dopuszcza możliwość samopoprawy.

Niewątpliwie zaletą refleksji jest to, iż jej przedmiot nie jest niczym ograniczony; mogą nim być m.in.: rzeczy, rośliny, zwierzęta, ludzie, relacje, proporcje, kategorie, idee, ideały, wartości, wzory i wzorce, autorytety, modele, teorie, koncepcje, projekty, programy, zachowanie, działanie i czyny, poglądy, przeświadczenia i przekonania, sądy, uprzedzenia i stereotypy. Co więcej, przedmiotem refleksji może być również sama refleksja, a nawet refleksja (np. apologetyczna bądź krytyczna) nad refleksją.

W artykule analizuję pojęcie refleksji obowiązujące w naukach humanistycznych i społecznych, wykazując różnice między refleksją a myśleniem, świadomością, kontemplacją (i medytacją), introspekcją, koncentracją uwagi, wyobrażeniami, przekonaniami. Wyszczególniłam odmiany refleksji, m.in.: naukową (nad określonym zagadnieniem), metanaukową, krytyczną oraz auto-refleksję prowadzącą do samopoznania i przemiany wewnętrznej. Ukazałam znaczenie refleksji w rozwoju filo- i ontogenetycznym człowieka, w modyfikacji jego zachowania, a zwłaszcza w prawidłowym procesie edukacyjnym. Zaakcentowałam również współczesny problem niedoborów refleksyjności, związany m.in. z ekspansją technologii informatycznych, zakłóceniami harmonii emocjonalnej, moralnej, duchowej dzieci, młodzieży i dorosłych, a także nieumiejętnością korzystania z dorobku kulturowego. Dostrzegając konieczność przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom, zaprezentowałam autorską propozycję kształtowania refleksyjności uczniów, wychowanków/podopiecznych w środowisku rodzinnym i instytucjonalnym.

Synonimy i antonimy refleksji

Dziewiętnastowieczny filozof, psycholog i pedagog amerykański, pionier pedagogiki pragmatystycznej – John Dewey, opisując cele kształcenia umysłu wypowiedział się również na temat refleksji:

Refleksja polega na badaniu kwestii z różnych stron i w różnym świetle, tak że nie można przeoczyć nic istotnego – jak gdyby ktoś obracał kamień na wszystkie strony, by zobaczyć jak wygląda jego część ukryta albo co on sobą zakrywa. *Rozmyślanie* oznacza mniej więcej to samo co staranna uwaga; zwrócić myśl na jakiś przedmiot to poświęcić mu uwagę, pilnie się nim zajmować. Mówiąc

o refleksji, używamy mimo woli słów: *ważyc, oceniać, rozważyć* – są to terminy nasuwające myśl o jakimś subtelnym i skrupulatnym ważeniu [...] jednych rzeczy w porównaniu z innymi. Blisko z nimi są spokrewnione nazwy: *badanie, roztrząsanie, rozpatrywanie, wgląd* – terminy te przywodzą na myśl bliskie i staranne *oglądanie*¹.

Synonimami *refleksji* są zatem wszystkie terminy wyliczone przez Deweya, a ponadto *zastanowienie* i *namysł*. Terminy pokrewne refleksji: *reflektować się* bądź *zreflektować się* oznaczają opanowywanie się (powściągliwość), powstrzymanie się przed czymś, opamiętanie się, pohamowanie pewnych skłonności. Znacznie łatwiej również wskazać antonimy refleksyjności (jest nim przede wszystkim *bezrefleksyjność*) niż antonimy refleksji.

Kiedy jednak Dewey scharakteryzował dwa kierunki refleksji: pierwszy indukcyjny – od często chaotycznych danych częściowych do przypuszczalnej całości i drugi dedukcyjny – od przypuszczalnej całości bądź jego znaczenia do poszczególnych faktów, by połączyć je z sobą i kolejnymi faktami² zdradził utożsamienie refleksji z procesem myślenia. Trudno nie zgodzić się z poglądem Deweya, iż fakty, a zwłaszcza poczucie braku związku między nimi, mogą rodzić zastanowienie, pobudzać człowieka do refleksji. Biorąc jednak pod uwagę współczesny stan rozwoju nauki w analizowanym zakresie, takie utożsamienie mogłoby okazać się zwyczajną symplifikacją. Powstaje zatem konieczność uporania się z kolejnym pytaniem: czym różni się refleksja od myślenia bądź jakie podobieństwa i różnice daje się wyodrębnić między refleksją a myśleniem?

W przekonaniu Alicji Żywcok myślenie stanowi jedynie intelektualne podłoże refleksji (bez procesu myślenia nie dochodzi do refleksji). W refleksję, silniej niż w myślenie, uwikłane są czynniki: emocjonalne/uczuciowe – predysponujące do zgłębiania i osobistego przeżywania rozważanych kwestii, problemów, i wolicjonalne/motywacyjne – podtrzymujące gotowość do rozważań. Podejmowanie refleksji świadczy zatem nie tylko o intelektualnej aktywności podmiotowej, lecz także o zaangażowaniu emocjonalnym, wolicjonalnym, a czasami także moralnym.

Różnicę między refleksją a świadomością (i samoświadomością) można opisać następująco: „Strumień świadomości to niekontrolowane przez podmiot myślenie, które nieustannie przebiega w umyśle i które, w przeciwieństwie do refleksji, jest przypadkowe i nieuporządkowane”³. Refleksja jest więc intencjonalna, a jej tok uporządkowany.

Chcąc wyjaśnić nietożsamość refleksji z koncentracją uwagi (potocznie skupieniem) warto przypomnieć, że uwaga to jeden z procesów poznawczych

¹ J. Dewey, *Jak myślimy?*, Warszawa 1988, s. 85.

² Zob. tamże, s. 110–111.

³ M. Białecka-Pikul, *Narodziny i rozwój refleksji nad myśleniem*, Kraków 2012, s. 289.

sprzyjający refleksji, umożliwiający i podtrzymujący ją. Refleksja stanowi jednak rezultat m.in. koncentracji uwagi i mimo iż uwaga partycypuje w przeprowadzaniu refleksji, sprowadzenie refleksji do procesu koncentracji uwagi byłoby błędem.

Trudno również przyznać rację tym, którzy chcieliby używać zamiennie terminu *refleksja* i *kontemplacja*. Kontemplacja (czy medytacja), np. przyglądanie się niebu, mogą być bezprzedmiotowe, nieukierunkowane, stanowić nawet sposobność odroczenia myślenia (przeciwieństwo rozumowania), zatem niebazowania na faktach czy artefaktach. Refleksja ma swój przedmiot i może mieć również wymiar metapredmiotowy. To, że kontemplacja (bądź medytacja) może skłonić kogoś do refleksji lub odwrotnie – refleksja zainicjować kontemplację (bądź medytację), stanowi odrębne zagadnienie inspirujące do badań.

Refleksja ma znacznie szerszy zakres niż introspekcja⁴, choć introspekcja stanowi niewątpliwie część/odmianę autorefleksji (której towarzyszy zazwyczaj wypowiedź człowieka o swych doznaniach, przeżyciach czy doświadczeniach emocjonalnych/uczuciowych).

Odmienność refleksji od „produktów” wyobraźni – wyobrażeń, można wyjaśnić następująco: refleksja bazuje na faktach bądź metafaktach (przeszłych lub aktualnych), treść wyobrażeń wykracza natomiast poza minione bądź doraźne fakty i rzadko się do nich odwołuje. Główną czynnością wyobraźni pozostaje antycypacja i projektowanie przyszłości. Niemniej jednak, by mogło dojść do wzbudzenia refleksji, potrzebne jest wyobrażeniowe łączenie przeszłych i bieżących doświadczeń indywidualnych.

Różność refleksji od przekonania (sądu) wydaje się oczywista, gdyż relację między nimi wyrażają terminy *przyczyna* i *skutek*. Przy czym *refleksja* w pewnych sytuacjach w stosunku do *przekonania* może pełnić rolę przyczyny, a w innych – skutku (*przekonanie* w stosunku do *refleksji* – podobnie). Niektórzy naukowcy uważają, że przekonania nie są rezultatem mentalnej aktywności podmiotu, to znaczy nie wynikają ze starannego rozważenia ich przesłanek czy wniosków, do których prowadzą, ale są biernie przejęte w procesie socjalizacji. Uważam, iż w ciągu życia człowieka przekonania mogą ulec zmianie, m.in. dzięki zaangażowaniu refleksji i autorefleksji, dla przykładu założmy, że młody człowiek ma przekonanie, że „świat jest piękny”, jednak w toku życia jako ekolog przemierzył świat i rozczarował się sytuacją globalną. Od tego czasu reprezentuje

⁴ Introspekcja (łac. *introspectio* – wgląd do wnętrza) – opisywanie subiektywnych stanów, przeżyć i doznań psychicznych przez podmiot, rozpoznanych w wyniku samoobserwacji. Dawniej metoda badania pacjenta szeroko stosowana w psychologii; spotkała się z krytyką behawiorystów, którzy zarzucili jej niesprawdzalność twierdzeń opartych na introspekcji. Współcześnie dopuszcza się stosowanie introspekcji (informacje, jakie wnosi w formie rozmów i kwestionariuszy samooceny są niezastąpione w psychologii klinicznej) pod warunkiem konfrontacji jej wyników z wynikami uzyskanymi dzięki zastosowaniu metod obiektywnych. N. Sillamy, *Słownik psychologii*, Katowice 1994, s. 106; *Słownik psychologiczny*, red. W. Szewczuk, Warszawa 1985, s. 113.

przekonanie, że „świat mógłby być piękny, gdyby ludzie dbali o stan środowiska biologicznego”. Stopień modyfikacji przekonań jest uzależniony od wielu czynników, także niezwiązanych z refleksją.

Funkcje refleksji – ujęcie multidyscyplinarne

Do podstawowych funkcji refleksji eksplikowanych w literaturze filozoficznej, psychologicznej i pedagogicznej zalicza się następujące:

- funkcję percepcyjną (refleksja pozwala dostrzegać nowe fakty bądź opracowywać dotychczasowe w odmienny sposób);
- funkcję deskryptywną (refleksja pozwala opisywać zdarzenia/fakty czy stan wiedzy);
- funkcję eksplanacyjną (refleksja umożliwia wyjaśnianie zdarzeń/faktów czy stanu wiedzy);
- funkcję predykcyjną (refleksja pozwala przewidywać kolejne zdarzenia bądź zachowania oraz kierunki rozwoju wiedzy);
- funkcję heurystyczną (refleksja umożliwia stawianie pytań i wysuwanie hipotez dotyczących życia społecznego bądź stanu wiedzy);
- funkcję metapoznawczą (refleksja pozwala kontrolować źródła i nabywanie wiedzy oraz zachowywać krytyczny stosunek do własnej wiedzy);
- funkcję samopoznawczą (refleksja nad własnymi przekonaniem, przyzwyczajeniami czy zachowaniem sprzyja gromadzeniu wiedzy o sobie)⁵.

Nie mniej istotne są jeszcze inne funkcje refleksji wyróżnione przez Żywczok:

- homeostatyczna (często podejmuje się refleksję, by uporządkować zgromadzone dane i sprecyzować swe stanowisko wobec jakiejś kwestii, „rozjaśnić” [bądź wyjaśnić] określoną sytuację, zdarzenie, nabyć doświadczenie bądź dokonać rekonfiguracji swego doświadczenia; w rezultacie zmierzając do poczucia równowagi wewnętrznej, zharmonizowania swego życia, spójności osobowej);
- kulturotwórcza (kultura i sztuka są rezultatem subtelnej refleksyjności, ale wytwory kultury i sztuki również skłaniają do refleksyjności; ich recepcja staje się możliwa za pośrednictwem refleksji);
- atmosferotwórcza (refleksja buduje klimat spotkań, posiedzeń, zebrań, konferencji, np. słowa refleksji często je inicjują bądź są zawarte w ich motcie);

⁵ B. Białecka-Pikul, *Narodziny i rozwój refleksji...*, dz. cyt., s. 284–285. Por. M. Krąpiec, *Funkcje refleksji w analizie czynu moralnego (na marginesie pracy Karola Wojtyły „Osoba i czyn”)*, „Roczniki Filozoficzne” 1980, z. 2.

I. Miejsce refleksji w biografii współczesnego...

- regeneracyjna (refleksja pozwala zregenerować się po przeciążeniu sensorycznym, zmęczeniu psychicznym, znużeniu innym rodzajem aktywności);
- regulatywna (refleksja kieruje uwagę człowieka na kwestie istotne w jego egzystencji, np. noetyczne, i profiluje zachowanie, tak by osiągnął odpowiednią jakość życia);
- humanizująca (refleksja pozwala człowiekowi utrzymać aksjologiczne i normatywne standardy egzystencji).

Eksponują funkcję refleksji rzadko analizowaną w piśmiennictwie naukowym – autokorektywną (inaczej modyfikacyjną), gdyż uważam, iż samopoprawa ma niezwykle istotne znaczenie samowychowawcze i autokreacyjne. Nim jednak dojdzie do przemiany wewnętrznej, zachodzi wiele procesów pośrednich, w których udział refleksji jest nie do przecenienia. Do pośrednich procesów autoepistemicznych zaliczam: samoświadomość, samoobserwację, samoopis, samowiedzę, samookreślenie, samopoznanie. Pośrednimi procesami autowolitionalnymi są natomiast: samostanowienie, samokontrola, samodyscyplina, samozaparcie, samoocena, samokrytyka, samoopanowanie, samoposiadanie, autodeterminacja. Z udziałem emocjonalnym i uczuciowym w zmianie samego siebie wiąże się z kolei termin *samorozumienie* i *autowzmacnianie*, zaś w zależności od nabytych umiejętności społecznych kształtuje się przyzwyczajenie do *autokomunikacji* (komunikacji intrapersonalnej).

Odmiany refleksji

Refleksja, stanowiąc podłoże wszystkich świadomych aktów człowieka, ma swe szczegółowe odmiany. Podstawowymi odmianami refleksji, opisywanymi już w starożytności, są: złożona strukturalnie refleksja aktowa (*reflexio in actu signato*) i refleksja nieaktowa (*reflexio in actu exercito*), inaczej „towarzysząca”, czyli informująca o faktach i sposobach poznawania, stanowiąca ważny współczynnik doświadczenia jedności osobowej⁶. Inna klasyfikacja refleksji, którą wyodrębniłam, zawiera: namysł filozoficzny, refleksję naukową, metanaukową, krytyczną.

⁶ Zob. W. Chudy, *Refleksja a poznanie bytu. Refleksja „in actu exercito” i jej funkcja w poznaniu metafizycznym*, Lublin 1984. Zob. też W. Chudy, *Rola refleksji w epistemicznej i ontycznej strukturze osoby ludzkiej*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 1984, nr 1.

Namysł filozoficzny

W odróżnieniu od nauk przyrodniczych, np. fizyki, w której refleksją nazywa się odbicie fal (etymologicznie: od łac. *reflexio* – zginanie, czas; *reflectere* – odginać, zwrócić wstecz, odwrócić), w filozoficznej teorii poznania, np. Sokratesa, Arystotelesa, Platona, refleksja stanowi określony typ myślenia – dyskursywnego (*dianoia*), przeciwstawianego myśleniu intuicyjnemu (*nous*). W epistemologii scholastycznej natomiast refleksja rozumiana była jako zwrócenie się myśli ku własnym przeżyciom, stanom i dyspozycjom psychicznym jednostki. John Locke uważał refleksję za rodzaj „spostreżenia wewnętrznego” (samospostrzeżenia), przeciwstawianego spostrzeżeniu zewnętrznemu (zmysłowemu), Gottfried Wilhelm Leibniz zaś – za kierowanie uwagi na to, co w umyśle i uczuciach człowieka wymaga uwyrażnienia, rozjaśnienia. Immanuel Kant z kolei ujmował refleksję jako stan umysłu, w którym człowiek przygotowuje sobie podmiotowe warunki dochodzenia do pojęciowego uchwycenia świata i w nim – siebie. Georg Hegel dostrzegł w refleksji czynność umysłu zmierzającą do uchwycenia granic wszystkiego, co skończone. Filozofowie tacy, jak Johann Gottlieb Fichte (w Niemczech), a Jules Lachelier i Jules Lagneau (we Francji) uważali, że refleksja pozwala jednostce postrzegać samą siebie jako jedność duchową, niezależnie od zachodzących zmian, gdyż umożliwia wyodrębnienie z emocji, uczuć i doświadczeń osobistych ich znaczenia uniwersalnego. Pozwala również zdobyć doświadczenie wieczności, które Henri Bergson utożsamiał z doświadczeniem „trwania”⁷.

W naukach ogólnych, do których zalicza się m.in. filozofię, refleksja bywa utożsamiana z poznaniem teoretycznym (bądź rozumem teoretycznym); pojmuje się ją również jako metodę analizy filozoficznej zainspirowanej przez Kanta i postkantystów, a rozwijającej się najlepiej w XIX wieku we Francji. Refleksja stała się inspiracją powstania nowych dziedzin filozofii – filozofii krytycznej oraz filozofii moralnej (w której stanowi świadectwo aktywności sumienia) – i ich przedmiotem badań. W XX wieku maksymalistyczny program filozofii refleksji spotkał się z krytyką filozofów analitycznych, przedstawicieli neostrukturalizmu i dekonstruktywizmu.

Refleksja naukowa i metanaukowa

Wybór przedmiotu refleksji naukowej jest związany m.in. z przedmiotem badań danej dyscypliny. Jeśli przedmiotem badań pedagogiki jest proces edukacyjny (wychowania i samowychowania, kształcenia i samokształcenia), jest

⁷ Zob. *Słownik pojęć filozoficznych*, red. W. Krajewski, Warszawa 1996, s. 172–173. Zob. też D. Julia, *Słownik filozofii*, Katowice 1995, s. 337. Por. W. Chudy, *Rozwój filozofowania a „pułapka refleksji”*. *Filozofia refleksji i próby jej przewyciężenia*, Lublin 1993.

nim również refleksja prowadząca do przemiany wewnętrznej człowieka za pośrednictwem wzbudzenia motywacji autokorekcyjnej oraz pracy nad modyfikacją zachowania. Realizacja samodoskonalenia stanowi więc również istotny cel naukowej refleksji pedagogicznej.

Refleksja metanaukowa to refleksja nad celami nauki, jej odpowiedzialnością za przyszłość ludzkości, relacją nauki i techniki, nauki i gospodarki, nauki i polityki, nauki i etyki. Stanowi odmianę duchowego zobowiązania naukowców reprezentujących różne dziedziny nauki. Przemysłenie na nowo, czym jest dobro człowieka, prawdziwy dobrostan i dobrobyt (nie złudny, zwodniczy, nie związany tylko ze statusem/zabezpieczeniem finansowym, ale również zasobem kulturowym czy moralnym). Runął mit, że nauka uszczęśliwi ludzkość, a infrastruktura społeczna rozwiąże większość problemów socjalno-ekonomicznych i kulturowych. Runęły też inne mity, np. że komputeryzacja zmniejszy obciążenie człowieka pracą zawodową, zwiększając ilość czasu wolnego.

Refleksja metateoretyczna nad przyszłością nauki jest na stałe wpisana w profesjonalizm naukowców (stanowi rodzaj zobowiązania tej grupy zawodowej), wyrażający się m.in. w zastanawianiu się nad jak najlepszym spożytkowaniem osiągnięć naukowych dla wspólnego dobra – dobra ludzkości.

We współczesnej nauce nie osiągnięto takiego stopnia refleksji, na którym dałoby się objąć jej wpływ konstruktywny i destruktywny. Niestety, nie udało się dotychczas wzbudzić świadomości, iż w rozwoju nauki nie chodzi o odkrywanie tego, co możliwe do odkrycia, ale co jest zarazem niezbędne i dobre⁸ – wartościowe. Współczesny pragmatyzm czy hedonizm wymagają odszukania przeciwwagi w postaci wizji odpowiedniego korzystania z dorobku nauki: nieeksploatacyjnego, szanującego transmisję międzypokoleniową, wyzwalającego solidarność kolejnych generacji uczonych w celu ocalenia świata.

Refleksja krytyczna

Człowiek odnosi się refleksyjnie zarówno do swego życia wewnętrznego, jak i do relacji z otoczeniem. Podejmując ocenę i krytykę własnych sądów, często sprawdza ich prawdziwość bądź fałszywość, by jedne przyjąć, a inne odrzucić. Subiektywizm, który przejawia, odgrywa istotną rolę w procesach obiektywizacji siebie i otoczenia. Być podmiotem oznacza być zdolnym do poznawczego obiektywizowania tego, co nas otacza, przy jednoczesnym odróżnianiu siebie od przedmiotów. Samoświadomość zachodzi, gdy człowiek poznaje, to znaczy realizuje akt sądu poznawczego, wchodząc w kontakt z przedmiotem, i osądza go. W refleksji czynniki subiektywne i obiektywne mogą współwystępować,

⁸ Zob. G. Plicht, *Odwaga utopii*, Warszawa 1981.

konstituując jedność istoty ludzkiej⁹. Refleksja stawia opór konwencjom myślowym, stereotypom, skłania do autokrytycyzmu. Niedobory refleksji krytycznej mogą być przyczyną nawet nieszczęść globalnych, takich jak konflikty społeczne i wojny.

Czym charakteryzuje się człowiek refleksyjny (tu krytyczny), zwłaszcza refleksyjny nauczyciel bądź wychowawca? Wyróżnia się on wśród innych nauczycieli bądź wychowawców zwłaszcza tym, że:

- poszukuje najlepszych rozwiązań w swym środowisku zawodowym za pośrednictwem krytycznej analizy swych działań;
- wzbudza refleksję nad własnym przygotowaniem teoretycznym i praktycznym, zmierzając do osiągnięcia mistrzostwa w swej dziedzinie¹⁰;
- posługuje się refleksją krytyczną jako metodą i środkiem wychowania (umysłowego, moralnego, estetycznego) oraz metodą i środkiem kształcenia;
- inicjuje sytuacje edukacyjne sprzyjające konwersacjom wymagającym refleksyjności wychowawców i wychowanków;
- aranżuje pozytywną atmosferę wychowania, w której uczniowie bądź wychowankowie śmieiej podejmują refleksję nad swym życiem: kolejami losu, wyznaczonymi celami, dążeniami, pragnieniami, preferowanymi wartościami, zadaniami, marzeniami, sensem życia.

Mowa wewnętrzna – zapoczątkowanie refleksji

Próbując określić rodowód refleksji, nie sposób pominąć kształtowania się tej zdolności w filo- i ontogenezie człowieka, czy nie podkreślić procesu uwewnętrzniania mowy, eksplikowanego głównie w psychologii, np. przez Lwa Wygotskiego, zaś współcześnie przez Carol Rodgers.

Kiedy linie rozwoju myślenia i mowy zaczynają się krzyżować, rozpoczyna się proces rozwoju mowy wewnętrznej, który polega na przejściu z planu interpersonalnego (używania mowy w komunikacji z innymi) do intrapsychicznego (używania mowy w celu regulacji zachowania i refleksji nad sobą). Pierwotna, komunikacyjna funkcja mowy prowadzi do wewnętrznego dialogu, który początkowo jest mową kierowaną do siebie w obecności innych (zachodzi w okresie przedszkolnym i nie ma jeszcze charakteru społecznego), a dopiero później, w okresie późnego dzieciństwa bądź adolescencji – „mową prywatną”. W tym czasie kształtuje się psychologiczny dystans między jednostką a światem

⁹ W. Chudy, *Refleksja*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, red. T. Pilch, Warszawa 2006, s. 70–71.

¹⁰ Zob. S. G. Paris, L. R. Ayres, *Stawanie się refleksyjnym uczniem i nauczycielem*, Warszawa 1997.

zewnątrznym, pozwalający na rozwój świadomości refleksyjnej. Świadomość ta sprzyja samoregulacji zachowania i samokontroli dzięki dystansowaniu się, czyli zatrzymaniu reakcji, pozwalającym na ponowne przemyślenie swego poglądu, przekonania czy zdobytego doświadczenia. Rozdzielenie etapu otrzymania informacji od własnej reakcji staje się możliwe właśnie za pośrednictwem refleksji¹¹. Refleksja, w trakcie której przypisuje się sens i znaczenie określonym sytuacjom i zdarzeniom bądź przeżyciom, uczuciom i emocjom, ma swój znaczący wkład w budowanie indywidualnego doświadczenia społecznego, a także w jego rekonstrukcję i reorganizację.

Warto jednak zaakcentować znaczenie komunikacji językowej w inicjowaniu mowy wewnętrznej; dzięki interioryzacji języka podczas słownej wymiany z innymi ludźmi dziecko przejmuje nie tylko słowa i ich semantykę, lecz także wyrażane w dialogu postrzeganie świata. W tym ujęciu myślenie dialogiczne stanowi kompetencję zarazem poznawczą i społeczną, umożliwiającą dziecku postrzeganie siebie i innych jako podmiotów interpretujących oraz korygujących własne emocje, uczucia, opinie, postawy, i swego otoczenia ludzkiego. Refleksji sprzyja rozwój myślenia tzw. rekursywnego, które uważane jest za rodzaj reprezentacji, np. dzięki niej ktoś może myśleć o przekonaniach drugiej osoby na temat trzeciej¹². Schematy rekursywne (inaczej – rekursywne przetwarzanie informacji) są podwaliną wiedzy psychologicznej dotyczącej refleksji.

Przyczyny współczesnego oporu wobec refleksyjności

Trud kształtowania refleksyjności wychowanków wynika m.in. z prawidłowości rozwoju człowieka:

- refleksyjność wymaga wysiłku wychowawczego i samowychowawczego; zdrowe dziecko nie nabywa jej tak „samoczynnie”, jak pionizacji (chożenia) czy mowy;
- refleksyjność powstaje na bazie ogólnych zdolności poznawczych (m.in. operacji intelektualnych), co nie oznacza, że każdy człowiek inteligentny jest refleksyjny. Osoba refleksyjna natomiast na ogół wykazuje się inteligencją;
- w rozwoju ontogenetycznym umiejętność refleksji powstaje relatywnie późno (w okresie późnego dzieciństwa). Pozostaje niewiele czasu na jej kształtowanie, ale wystarczająco, by realizacja tego zadania rozwojowego się powiodła;

¹¹ Zob. B. Białecka-Pikul, *Narodziny i rozwój refleksji...*, dz. cyt., s. 285–286.

¹² Tamże, s. 287.

- refleksyjność jest uwarunkowana biosocjokulturowo (zdeterminowana wieloma czynnikami, m.in. wrażliwością oraz dojrzałością uczuciową, wolicjonalną i moralną jednostki).

Zachowanie człowieka reprezentującego racjonalność instrumentalną charakteryzuje się skłonnością do wypierania refleksji nad skutkami swych działań. Niechęć wobec refleksji (i czasami również wobec osób refleksyjnych) może wynikać z określonego – stereotypowego – postrzegania refleksji jako:

- czynności nużącej i czasochłonnej (refleksję określa się potocznie „myślą rozciągniętą w czasie”, gdyż wymaga „zatrzymania się” i poświęcenia czasu). Rewizja stereotypu: refleksja bywa czynnością atrakcyjną, niewymagającą odosobnienia czy poświęcania czasu wyłącznie na nią, gdyż może zachodzić także w trakcie wykonywania innych codziennych czynności);
- czynności statycznej (objawu pasywności). Rewizja stereotypu: refleksja wymaga zaangażowania emocjonalnego, intelektualnego, moralnego; stanowi komplementarne dopełnienie i pogłębienie ludzkiej aktywności;
- złożonej, skomplikowanej czynności poznawczej (zmuszającej do wysiłku intelektu, pamięci, uwagi, percepcji, wyobraźni). Rewizja stereotypu: refleksja stanowi podstawową zdolność poznawczą człowieka w normie intelektualnej;
- czynności wiążącej się z dużym kosztem psychicznym (bądź dyskomfortem moralnym, choćby w przypadku stwierdzenia dysonansu poznawczego). Rewizja stereotypu: Stan dyskomfortu emocjonalnego czy moralnego wspomaga wykrycie pewnych nieprawidłowości i skorygowanie ich, stanowi zatem ważną podporę rozwoju indywidualnego;
- czynności niepragmatycznej (refleksja, zwłaszcza autorefleksja, nie dostarcza natychmiastowych, wymiernych gratyfikacji, np. dóbr materialnych, podmiotowi poddającemu się jej. Rewizja stereotypu: refleksja sprzyja skutecznemu rozwiązywaniu problemów i zaradności życiowej;
- składnika niezbyt cenionych typów temperamentu: melancholika i flegmatyka, wyróżniających się nadmiarem autoanalizy. Rewizja stereotypu: Każdy typ temperamentu, nie tylko wyliczone, jest zdolny do refleksji;
- wyróżnika postawy sentymentalnej, poddawanej krytyce głównie za irracjonalność. Rewizja stereotypu: refleksja nie jest tożsama z sentymentalizmem, choć może do niego prowadzić, i nie jest również przejawem odrealnienia człowieka;
- cechy człowieka w senioralnym wieku życia. Rewizja stereotypu: refleksja dotyczy ludzi w różnym wieku: od okresu późnego dzieciństwa do późnej dorosłości;

I. Miejsce refleksji w biografii współczesnego...

- komponentu procesu terapeutycznego (psychoterapeuci korzystający z koncepcji psychologii poznawczej czy humanistycznej posługują się refleksją i uczą pacjentów refleksyjności, próbując przywrócić im kontrolę nad własnym życiem i zdrowie psychiczne). Rewizja stereotypu: umiejętność refleksji świadczy raczej o zdrowiu psychicznym, niż zakłóceniu tego zdrowia; tylko ewidentny nadmiar refleksji może wskazywać deficyty zdrowia;
- towarzyszącej jedynie traumatycznym wydarzeniom życiowym, np. śmierci, chorobie, kryzysowi psychicznemu, kataklizmom, katastrofom, i dlatego kojarzącej się pejoratywnie – z przykrością. Rewizja stereotypu: refleksja stanowi naturalne wypełnienie nie tylko sytuacji nadzwyczajnych, ale przede wszystkim codzienności;
- zarezerwowanej dla komunikacji w wąskim gronie rodziny i przyjaciół. Rewizja stereotypu: niektóre odmiany refleksji, np. refleksja naukowa czy metanaukowa mogą mieć szerszy zasięg komunikacyjny i obejmować również obcych.

Poza tym lansowanie dziś takiego celu, jak samoakceptacja, może sukcesywnie zmniejszać wśród dzieci i młodzieży chęć zmiany siebie za pośrednictwem refleksji. Akceptacja *status quo* nie prowadzi przecież do postawy rewolucyjnej.

Skutki nadmiaru i niedoboru refleksji w rozwoju ontogenetycznym człowieka

Pozytywne skutki refleksji trudno przecenić (są nimi dojrzałość emocjonalna, wolicjonalna, społeczna i duchowa), choć niektórzy psycholodzy, np. Stefan Szuman, uważają, że nadmiar refleksji w postaci autoanalizy jest dla człowieka niekorzystny, gdyż może prowadzić do utraty naturalnej afirmacji życia¹³. Przyjmując, że życie wymaga podjęcia licznych, często złożonych działań i raczej aktywności, niż submisji, nadmierna refleksyjność może okazać się przyczyną zakłóceń emocjonalnych, a nawet chorób psychicznych. Wszak refleksja dotycząca życia nie zastąpi czynności życiowych bądź czynów, może jednak, odpowiednio zastosowana i dozowana, znacznie podnieść jakość życia ludzkiego, czyniąc je życiem dobrym oraz wspierając człowieka w kształtowaniu sensownej i satysfakcjonującej egzystencji.

Propagatorem refleksyjności (pojmowanej jako docenienie myślenia oraz postawa szacunku wobec kultury narodowej i troski o postęp ludzkości) był

¹³ Zob. A. Żywczok, *Ku afirmacji życia. Pedagogiczne podstawy pomyślanej egzystencji*, Katowice 2011. Zob. też S. Szuman, *Afirmacja życia*, Katowice 1947.

pijar Stanisław Konarski, dbający o odpowiednie przygotowanie intelektualne i wychowanie młodzieży. W założonych przez siebie szkołach zaproponował Polakom odmienne od dotychczasowych cele życiowe i system wartościowania, co zaowocowało zmniejszeniem anarchii i podejścia jedynie ambicjonalnego na rzecz rozwoju umiejętności, kompetencji, uzdolnień i talentów. Trzeźwość zamiast pijaństwa, a przy tym pracowitość, zdyscyplinowanie i gospodarność, tworzyły pierwszy konstruktywny wzorzec inteligencji polskiej¹⁴. Niezbyt długa historia polskiej refleksyjności skłania do pieczołowitego pielęgnowania tej cechy charakteru w narodzie za pośrednictwem odpowiedniego systemu oświaty i programów edukacyjnych.

Współczesne deficyty refleksyjności, zwłaszcza w młodym pokoleniu, rodzą niepokój dotyczący przyszłych zasobów kultury narodowej oraz kultury osobistej i rozwoju indywidualnego Polaków. Rozwój technologii umożliwiających szybki dostęp do niezbędnych informacji, które są pozyskiwane i często po chwili usuwane, nie rodzi tendencji do analizowania czy rozważania faktów bądź zagadnień, a tym bardziej nie skłania do autoanalizy. Dzieci i młodzież rzadko preferują zajęcia o charakterze rozważań, przemyśleń, zgłębiania treści, snucia refleksji, przejawiają raczej pragmatyczne podejście do faktów i zagadnień poruszanych na lekcjach oraz zajęciach pozalekcyjnych i pozaszkolnych.

Nadpobudliwość w zachowaniu współczesnych ludzi wynika często z konieczności przystosowania się do rytmu technologicznego/cywilizacyjnego. Czas na refleksję w toku dnia sukcesywnie zmniejsza się, a nadaktywny tryb życia wielu ludzi powoduje wyrugowanie chwil przeznaczonych na refleksję. Kult skutecznego działania (często mylonego z uleganiem pośpiechowi bądź brakiem odpoczynku) sprawił, że nie zawsze wspiera się ludzi refleksyjnie nastawionych do życia, chociaż z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć tezę, iż refleksja i autorefleksja to procesy sprzyjające skuteczności działania rozważnego, roztropnego.

Niepraktykowanie refleksji czy nieprzeznaczanie na nią czasu skutkuje często nieumiejętnością rozwiązywania problemów osobistych, kryzysami psychicznymi, niedorozwojem sfery poznawczej, emocjonalnej, społecznej i moralnej młodego pokolenia. Deficyty empatii mogą również wynikać z nieumiejętności dokonania introspekcji bądź braku przyzwyczajenia do poddawania refleksji swego zachowania czy zachowania innych ludzi. Niedobór autorefleksji może doprowadzić również do nieprawidłowego poczucia własnej wartości (zawężonej samooceny), postawy nietolerancji, arogancji, megalomanii, egotyzmu, a nawet niedostosowania społecznego.

¹⁴ A. Bocheński, *Rzecz o psychice narodu polskiego*, Warszawa 1986, s. 12–13.

Refleksja jako przyzwyczajenie moralne, dyspozycja psychiczna i postawa

Nim ukształtuje się w człowieku określona postawa, konieczne okazuje się wytworzenie przyzwyczajenia do podawania pewnych kwestii, problemów, zagadnień w wątpliwość, do snucia refleksji. Termin pokrewny refleksji *reflektować się* bądź *zreflektować się* wskazuje regulującą/ukierunkowującą postępowanie człowieka funkcję refleksji. Nakaz moralny, wyrażający się w sformułowaniu „wzbudź refleksję nad sobą”, wyraźnie zachęca do skorygowania swego postępowania.

Motywowanie siebie bądź innych do refleksji w sytuacjach problematycznych, ambiwalentnych, zmuszających do dokonania wyboru wartości bądź podjęcia istotnych decyzji życiowych, wydaje się oczywiste. Wzbudzanie refleksji na co dzień, w celach samowychowawczych czy autokreacyjnych, wiąże się natomiast z koniecznością przezwyciężenia pewnych trudności, a w każdym razie wymaga sporego osobistego wysiłku. Takie przyzwyczajenia moralne, jak przyzwyczajenie do wzbudzania refleksji nad sobą i swym otoczeniem, wspierają znacząco proces inkluzji społecznej dzięki samodoskonaleniu jednostek.

Gdyby przyjąć, że refleksja stanowi rozważanie danej kwestii czy problemu pod kątem ich uwarunkowań i konsekwencji (zwłaszcza przed działaniem lub wydaniem oceny), refleksyjność jawiłaby się jako cnota prowadząca wprost ku innym cennym dyspozycjom psychicznym, np. odpowiedzialności, roztropności, rozwagi, mądrości. Refleksyjny jest zatem człowiek, który nie podejmuje pochopnych działań i nie wygłasza sądów (nie dokonuje wartościowania), zanim problemu dokładnie nie przemyśli, konfrontując się z prawdziwymi informacjami i mając na celu prawe postępowanie. Stanowisko intelektualne wyrażające się w docenieniu takiej cechy charakteru, jak refleksyjność, prowadzi do uznania jej za cechę konstytutywną człowieka, to znaczy wyróżniającą go spośród innych organizmów. Skoro refleksja ma swój udział w sukcesywnym budowaniu człowieczeństwa, ludzkość wiele zawdzięcza tej zarazem zdolności i umiejętności.

Refleksyjność, będąc jednocześnie postawą człowieka, który unika pośpiechu w ferowaniu sądów, a w swym postępowaniu – impulsywności, wydaje się niezwykle pożądana w każdych okolicznościach i w każdym okresie dziejów ludzkości, wyłączając jedynie sytuacje, w których w celu ratowania życia bądź innych wartości, należy działać natychmiastowo i dynamicznie (stosunkowo rzadko zdarzenia życiowe wymuszają reagowanie bezrefleksyjne, to znaczy nie poprzedzone refleksją).

Przejawianie refleksyjności – składnik współczesnego ideału wychowania i cel edukacyjny

Przeżycie nietożsamości człowieka ze swą naturą jest możliwe dzięki zdolności refleksowania własnych doświadczeń. Możemy zdystansować się od pragnień i skłonności, których źródłem jest nasza natura. Człowiek ma możliwość oceny rzeczy nie tylko z punktu widzenia potrzeb natury, lecz może oceniać także owe potrzeby; może nie chcieć tego, co chce natura. Samowiedza człowieka musi się oderwać od zjednoczenia z procesem życiowym¹⁵.

Uświadomienie sobie nietożsamości natury i osoby jest, zdaniem niemieckiego pedagoga Friedricha Wilhelma Foerstera, warunkiem skutecznej pracy nad doskonaleniem charakteru. Motywację do pokonania skłonności zmysłowych człowiek czerpie z argumentów rozumu, systemów etycznych oraz wrażliwości duchowej.

Sformułowanie rodzica lub nauczyciela skierowane do dzieci bądź młodzieży: „Wzbudź refleksję”, powinno być powszechnie używane w rodzinie, szkole i innych instytucjach edukacyjnych. Przypominanie dzieciom/uczniom o zasadzie: „Najpierw zastanów się, potem działaj (lub osądzaj)”, może okazać się niewystarczające, by dzieci bądź młodzież zinterioryzowały tę cenną zasadę postępowania. Rozpatrując wychowawcze wdrażanie do refleksji, warto posłużyć się metodami kształtującymi takie przyzwyczajenie (nawyk). Oprócz metody treningu (trenowania tej umiejętności) czy nadawania znaczenia (sytuacjom i zdarzeniom za pośrednictwem analizy bądź autoanalizy), warto skorzystać z osiągnięć nowoczesnej metodyki kształcenia, proponując uczniom, wychowankom bądź podopiecznym gry dydaktyczne (np. burzę mózgów, metodę kazusów, metodę sytuacyjną, metodę inscenizacji, metodę biograficzną)¹⁶. Doskonale nadaje się do realizacji tego celu nauczanie problemowe¹⁷ opierające się na kilku etapach:

- zaaranżowaniu sytuacji problemowej;
- umożliwieniu uczniom uświadomienia sobie trudności oraz wzbudzeniu chęci do pracy nad danym problemem;
- przeprowadzeniu analizy trudności i ostatecznym sformułowaniu problemu;
- zarysowaniu planu działania zmierzającego do rozwiązania problemu;
- wysuwaniu hipotez w odpowiedzi na pytanie problemowe;
- selekcji hipotez i wybór tych, które będą podlegać weryfikacji;

¹⁵ E. Smółka, *Filozofia kształtowania charakteru. Fryderyka Wilhelma Foerstera teoria wychowania w świetle założeń personalizmu chrześcijańskiego*, Tychy 2005, s. 122.

¹⁶ Zob. W. Woronowicz, *Problemy edukacji refleksyjnej*, Koszalin 2000, s. 110–123.

¹⁷ Zob. W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1998.

I. Miejsce refleksji w biografii współczesnego...

- systematyczna weryfikacja hipotez;
- szczegółowa analiza wyników;
- potwierdzenie lub odrzucenie hipotez;
- włączenie wyniku w system wiedzy uczniów.

Korzystając z osiągnięć dydaktycznych, takich jak nauczanie problemowe, warto zachęcać dzieci do zadawania pytań bądź formułowania problemów, a nie czynić to w ich imieniu; nauczyciele często „zasypują” uczniów pytaniami, które nie wzbudzają ich zainteresowania i nie prowokują do poszukiwania odpowiedzi. Wyrażam obawę, czy we współczesnej szkole, raczej aktywistycznej niż kontemplatywnej, młode pokolenie opanuje umiejętność refleksji i przyjmie postawę refleksyjności, która wiązałaby się z osiągnięciem przez uczniów mądrości życiowej.

Swoistym laboratorium wdrażania młodego pokolenia do refleksji bywa obcowanie z dziełami kultury (należącymi już do tradycji bądź aktualnie tworzonymi) oraz wyrażanie siebie za pośrednictwem np. sztuki plastycznej (malarstwa, rzeźbiarskiej), muzycznej (lub wokalne), teatralnej, architektonicznej, literackiej; obcowanie z dziełami naukowymi (zwłaszcza źródłami filozoficznymi zawierającymi pytania egzystencjalne i zmuszającymi do zastanawiania się, rozmyślań). Różnorodne formy ekspresji skłaniają uczestników kultury do refleksji ujawnianej werbalnie bądź niewerbalnie (mimicznie, pantomimicznie), sam na sam, w małym zespole lub większej zbiorowości.

Środowisko rodzinne dbające o rozwój refleksyjności dziecka tworzą z pewnością skłonni do refleksji rodzice, rodzeństwo, dziadkowie i inni członkowie rodziny, zapewniający dzieciom odpowiednie warunki, np. sposobność do odosobnienia, autoanalizy, zagłębienia się w lekturze, przeanalizowania kwestii naukowych. Klimat bliskości emocjonalnej i zachęta do czynienia postanowień będzie wzmacniać nie tylko motywację potomstwa, lecz także skłaniać do auto-refleksji. Czas odpoczynku w ciszy bądź na łonie natury, przeżycia duchowe, np. modlitwa, mogą sprzyjać refleksyjnemu nastawieniu i pobudzać tendencje autokreacyjne.

Bibliografia:

- Białęcka-Pikul B., *Narodziny i rozwój refleksji nad myśleniem*, Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
- Bocheński A., *Rzecz o psychice narodu polskiego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.

- Chudy W., *Refleksja a poznanie bytu. Refleksja „in actu exercito” i jej funkcja w poznaniu metafizycznym*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1984.
- Chudy W., *Refleksja*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, red. T. Pilch, Żak, Warszawa 2006.
- Chudy W., *Rola refleksji w epistemicznej i ontycznej strukturze osoby ludzkiej*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 1984, nr 1.
- Chudy W., *Rozwój filozofowania a „pułapka refleksji”*. *Filozofia refleksji i próby jej przezwyciężenia*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1993.
- Dewey J., *Jak myślimy?*, tłum. Z. Bastgenówna, PWN, Warszawa 1988.
- Julia D., *Słownik filozofii*, tłum. K. Jarosz, Książnica, Katowice 1995.
- Krąpiec M., *Funkcje refleksji w analizie czynu moralnego (na marginesie pracy Karola Wojtyły „Osoba i czyn”)*, „*Roczniki Filozoficzne*” 1980, z. 2.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Żak, Warszawa 1998.
- Paris S. G., Ayres L. R., *Stawanie się refleksyjnym uczniem i nauczycielem*, tłum. M. Janowski, M. Micińska, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997.
- Plicht G., *Odwaga utopii*, tłum. K. Maurin, K. Michalski, K. Wolicki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981.
- Sillamy N., *Słownik psychologii*, tłum. K. Jarosz, Książnica, Katowice 1994.
- Słownik pojęć filozoficznych*, red. W. Krajewski, Scholar, Warszawa 1996.
- Słownik psychologiczny*, red. W. Szewczuk, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.
- Smółka E., *Filozofia kształtowania charakteru. Fryderyka Wilhelma Foerstera teoria wychowania w świetle założeń personalizmu chrześcijańskiego*, Maternus Media, Tychy 2005.
- Szuman S., *Afirmacja życia*, Wydaw. Józefa Nawrockiego, Katowice 1947.
- Śliwerski B., *Teoretyczne i empiryczne podstawy samowychowania*, Impuls, Kraków 2010.
- Tatarkiewicz W., *O doskonałości. Wybrane eseje*, Daimonion, Lublin 1991.
- Woronowicz W., *Problemy edukacji refleksyjnej*, Wydaw. Uczelniane Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej, Koszalin 2000.
- Żywczok A., *Ku afirmacji życia. Pedagogiczne podstawy pomyślnej egzystencji*, Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2011.

Towards inner transformation. Reflection as a biographic pivotal point

Abstract: In the article the author discusses problems connected with reflection understood as: a scientific reflection (related to a specific issue), a critical reflection and self-reflection leading to self-discovery and self-correctness, i.e. inner transformation. The author reveals the significance of reflection in the phylo- and ontogenetic development of the human being, in the modification of human behavior, especially in the properly conducted educational process. The analysis of the concept of reflection, as known in the humanities and social sciences, reveals the differences between the reflection and thinking, contemplation, introspection and concentration of attention. The author also points

I. Miejsce refleksji w biografii współczesnego...

out the present-day problem of reflexivity insufficiency (understood as a mental disposition), related to such factors as information technology expansion, disturbances of the emotional, moral and spiritual harmony in children, youth and the adults, and with the incompetence in using the cultural output. Fully aware of the necessity to counteract the unfavorable phenomena, the author put forward her own proposal for shaping reflexivity of pupils/students in the familial and institutional environments.

Keywords: educational process, inner transformation, reflection, reflexivity, self-correctness, self-discovery

